

CANDAN BADEM

Kars, Ardahan, Hanak, Vardosan köyü 1970 yılı doğumlu, Börk köyü nüfusuna kayıtlı. Boğaziçi Üniversitesi İşletme Bölümü'nden mezun oldu (1992). 1995-2000 yılları arasında Kazakistan'da çeşitli şirketlerde çalıştı. Birmingham Üniversitesi Rusya ve Doğu Avrupa Çalışmaları Merkezi'nde yüksek lisans yaptı (2001). Doktorasını Sabancı Üniversitesi tarih doktora programında tamamladı (2007). *Türk-Ermeni Sorunu Bibliyografyası* kitabı Aras Yayıncılık tarafından yayımlandı (2007). Ermenistan Ulusal Arşivi'ne Türkiye'den gidip araştırma yapan ilk Türk akademik tarihçi oldu (2009). Doktora tezi İngilizce (*The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Brill, 2010) ve Türkçe yayımlandı (*Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017). Eylül 2014'te doçent unvanını kazandı. SSCB tarihi ve Rusya üzerine çeşitli yazıları yayımlandı. Munzur Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesiyken, 1 Eylül 2016 tarih ve 672 sayılı KHK ile kamu görevinden ihraç edildi. Çok iyi düzeyde Osmanlıca, Rusça ve İngilizce, orta düzeyde Ermenice, Almanca, Zazaca ve Kurmanci biliyor. Evli ve bir çocuk babası.

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Candan Badem'in *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti* (Bir Zamanlar Yayıncılık, 2010) adıyla yayımlanan kitabının yeni bilgiler ve belgelerle genişletilmiş halidir.

Kitabı yayıma hazırlarken, kurum, yer ve özel adların yazımı hususunda yazarın büyük/küçük harf tercihleri esas alındı. Kitap boyunca referans verilen tablo, belge ve ekleri ilgili bölümlerin sonunda verildi ve ayrıca kitabın sonuna da tabloların bir listesi eklendi (Tablo 2.1 hariç).

Ruşça, Ermenice, Rumca, Gürcüce sözcükler İngilizceye göre değil, Türk Latin alfabesine göre transkribe edildi. Ermenice özel adların yazımında, özellikle bu dile aşina Türkiyeli okurların alışkanlıkları gözetilerek Batı Ermenicesinden Türkçeye transliterasyon için yayınevimizin diğer kitaplarında kullandığı sistem tercih edildi. Doğu Ermenicesinde bazı seslerin transliterasyonu için uluslararası alanda farklı sistemler kullanılıyor olsa da, yine aynı aşinalık ilkesi doğrultusunda Batı Ermenicesi ağırlıklı yazım kullanıldı (Böylelikle, örneğin Pogos yerine Boğos, Akopyan yerine Agopyan/Hagopyan yazımı tercih edildi). Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

**Çarlık Yönetiminde
Kars, Ardahan, Artvin**

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - UŖUU 217

Çarlık Yönetiminde
Kars, Ardahan, Artvin
Candan Badem

Yayıma Hazırlayan
Onur Koçyigit

Kapak Tasarımı ve Mizanpaj
Melisa Arsenyan

Kapak Fotoğrafi
Ön Kapak: Çar II. Nikolay, Kars Kalesi'nde, Aralık 1914.
Kapının üstünde Rusça "Tanrı çarı korusun!" yazıyor.
Arka Kapak: Kars ve Batum oblastlarının armaları.

© 2018, Aras Yayıncılık

ISBN 9786052100271

Baskı
Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

Eylül 2018, İstanbul

Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin

CANDAN BADEM

İçindekiler

Kısaltmalar	8
Teşekkür.....	9
Önsöz	11
Bölüm 1: GİRİŞ ve KAYNAKLARA BAKIŞ.....	25
Bölüm 2: “ASKERİ-ÖRFİ İDARE”	51
Ayastefanos, Berlin ve İstanbul Anlaşmaları.....	52
Kars ve Batum Oblastlarının İdari Yapısı	56
Nahiye ve Köy Teşkilatı.....	66
Askeri Birlikler, Zaptiye ve Askerlik Yükümlülüğü.....	70
Kafkas Muhacirlerinin Kölelerinin Azat Edilmesi.....	75
“Truç” Meselesi.....	76
Mahkemeler ve Yargı Sistemi.....	82
Ermeni ve Kürt Çetelerinin Eylemleri.....	89
1905 Devrimi’nin Yöredeki Etkileri ve Sosyal Demokrat Hareket.....	98
Bölüm 3: GÖÇ ve YERLEŞİM.....	135
Müslüman Ahalinin Anadolu’ya Göçü.....	139
Rusya’nın İskân Politikası.....	160
Ermeni Göçmenler ve Mülteciler	165
Rumlar, Ruslar ve Başka Yerleşimciler	172
Rus Yönetiminin Yerli ve Göçmen Nüfus Hakkındaki Düşünceleri	176
Kars Oblastına Rusların, Ermenilerin ve Rumların Yerleştirilmesi.....	180
Şubat 1897 Rusya Genel Nüfus Sayımına Göre Nüfusun Genel Yapısı.....	190
Duhoborlar ve Malakanların ABD ve Kanada’ya Göçü	192
1905’ten Sonraki Kolonizasyon Çabaları.....	195
Bölüm 4: TOPRAK ve MÜLKİYET.....	231
Batum ve Kars’ta Arazi Komisyonlarının Çalışmaları	232
1858 Tarihli Osmanlı Arazi Kanunnamesi	235
Toprak Politikası ve Toprak Kavgaları	239
Beylerden Arazilerin Geri Alınması.....	242
1883 ve 1888 Toprak Dağıtım Projeleri ve Toprak Reformu	243
Hazine Arazilerinin Kiraya Verilmesi.....	253
Hamşioğulları (Himşiaşvili) Sülalesinin Arazi Davaları.....	255
Öküzdüzü Davası.....	262
Cilavuz Değirmeni Davası	266
Hatunzade Yusuf Ziya Paşa ve Kardeşinin Arazi Davası	268
Kerteneköylülerin Dilekçesi.....	271

Subatan Köyü Rumlarının Şikâyeti	272
Kağızman Kürtlerinden Şemseddinovların Dilekçesi	273
Vakıflar ve Camiler.....	276
Bölüm 5: EKONOMİ ve BAYINDIRLIK.....	307
Tarım ve Hayvancılık.....	307
Menafi Sandıkları	316
Sanayi, Ticaret, Zanaat ve Madenler.....	317
Ormanlar.....	323
Vergiler.....	325
1887-1888 Vergi Reformu: Öşürün Kaldırılması	330
Belediye Hizmetleri.....	335
Yerel Yönetim (Zemstvo).....	341
Ulaşım.....	344
Tiflis-Kars Demiryolu İnşası.....	345
Konut Sorunu.....	348
Bölüm 6: EĞİTİM, KÜLTÜR ve SAĞLIK.....	375
Okullar, Öğrenci Sayıları ve Okuryazarlık Oranları.....	375
Yanoviç ve Arakskiy'in Görüşleri.....	386
Yasin Haşimoğlu'nun Anıları.....	391
Kültür.....	396
Sağlık.....	399
Bölüm 7: SAVAŞ, KIYIM ve DEVRİM.....	419
Teşkilat-ı Mahsusa Planları ve Faaliyetleri.....	423
Artvinli Ermenilerin Tanıklıkları.....	438
Ardanuçlu Müslümanların Anlattıkları.....	451
Rusların Ardahan'ı Geri Alması ve Sonuçları	454
Hıristiyan Ahalinin ve Askerlerin Müslüman Ahaliye Saldırıları.....	469
Osmanlı Ordusuna ve Çetelere Yardım Eden veya Katılan Müslümanların Mahkemesi	479
Batum ve Kars Soruşturma Heyeti.....	483
1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinin Etkileri.....	502
SONUÇ	561
Fotoğraflar.....	569
Ek Belgeler	586
Bibliyografya	606
Tablolar Listesi	623
Dizin	626

Kısaltmalar

AVPRİ	<i>Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii</i> (Rusya) İmparatorluğu Dış Politika Arşivi), Moskova.
BA/MA	Bundesarhiv/Militararhiv (Federal Arşiv / Askeri Arşiv) Freiburg, Almanya.
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul.
d.	<i>delo</i> (Eski Sovyet arşivlerinde, dosya).
GARF	Gosudarstvenniy Arhiv Rossiyskoy Federatsii (Rusya) Federasyonu Devlet Arşivi), Moskova.
HAA	<i>Hayastani Azgayin Arhiv</i> (Ermenistan Ulusal Arşivi), Erivan.
İKOİRGO	<i>İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşçestva</i> (İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği Kafkasya Şubesinden Haberler).
KMS	<i>Kentro Mikrasiatikon Spoudon</i> (Küçük Asya Araştırmaları Merkezi), Atina.
Obzor	<i>Obzor Karsskoy oblasti za ... god</i> (Kars oblasti ... yılı raporunun eki).
op.	<i>opis</i> (Eski Sovyet arşivlerinde, liste).
l.	<i>list</i> (Eski Sovyet arşivlerinde, yaprak).
Otçet	<i>Godovoy (vsepodanneşiy) otçet o sostoyanii Karsskoy oblasti za ... god</i> (Kars oblastının ... yılı durumuna ilişkin yıllık rapor).
Perepis 1897	<i>Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii, 1897 g. Karsskaya Oblast</i> (1897 Rusya Birinci Genel Nüfus Sayımı, Kars oblasti).
PKAKKO	<i>Pamyatnaya Knijka i Adres-Kalendar Karsskoy Oblasti na god</i> (Kars oblasti ... yılı salnamesi)
RGİA	<i>Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv</i> (Rusya Devlet Tarih Arşivi), Petersburg.
RGVİA	<i>Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voенno-İstoriçeskiy Arhiv</i> (Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi), Moskova.
STsKFFA	<i>Sakartvelos Tsentraluri Kino-Fono-Foto Arkivi</i> (Gürcistan Merkez Görsel-İşitsel Arşivi), Tiflis.
STsSA	<i>Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi</i> (Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi), Tiflis.
TNA	The National Archives (Britanya Ulusal Arşivi), Londra.

Teşekkür

Her türlü maddi ve manevi yardım, destek, katkı, eleştiri, görüş ve önerileri için, Almanya'dan *Das Gebiet von Kars und Ardahan* kitabının yazarı Dr. Georg Kobro'ya ve onun Kars doğumlu eşi Yelena Vitalyevna Bilyova-Kobro'ya, Atina'dan Diyarbekir doğumlu siyaset bilimci Dr. Murat İssı'ya, İsveç'ten, Kağızman Kürtlerinden araştırmacı yazar Rohat Alakom'a, Arizona ABD'den Selimli Malakanların torunu Andrei Conovaloff'a, Kanada Ontario'dan Kars Duhoborlarının torunu Koozma Tarasoff'a, babam Cengiz Badem (1948-2014), annem Gülçin Badem, halam Sevim Koçak, kardeşim avukat Mesut Badem ve eşim Esra Yavuz Badem'e, her türlü desteğini esirgemeyen değerli dostlarım Kemal Çetinelli ve Tarık Tayfun'a, Erivan'dan arşiv müdürü Amatuni Virabyan ve yardımcısı Sonya Mirzoyan'a, Ermenistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü müdürü Prof. Ruben Safrastyan'a, Tarih Enstitüsü'nden Hagop Muradyan'a, Yeğişe Çarents Müzesi müdiresi Lilit Hagopyan'a, Adıyaman Gerger doğumlu sanatçı Samvel Hagopyan'a, İğdırlı işadamı İsmail Şek'e, İstanbul'dan Su Yayınları editörü Ardahan Saskaralı hemşerim Recep Tatar'a, değerli kütüphaneciler Mehmet Manyas ve Kamber Yılmaz'a, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin yardımsever personeline, Ermenice bazı ifadeleri çeviren Rober Koptaş ve Maral Aktokmakyan'a, Moskova'dan bana kitaplar getiren Erdem Bektaş'a, Moskova'dan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nden Dr. Patimat Tahnaeva ve Prof. Vladimir Bobrovnikov'a, tarihçi-genealog Mihail Katin-Yartsev'e, Sergey Koryagin'e, AVPRİ, GARF, RGVIA ve Devlet Tarih Kütüphanesi personeline, Tiflis'ten STsSA personeline, Batum'dan *Batum vo vremena Osmanskoy imperii* (Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Batum) kitabının yazarı tarihçi-filolog Zaur Margiyev'e, tarihçi Oktay Özel'e, Polat Safi'ye, askeri tarihçi Mesut Uyar'a, Oltulu tarihçi Erdal Aydoğan'a, Kars'tan *Ani Sırları* yazarı Sezai Yazıcı'ya, Ardahan'dan *Kura Çözüldü* romanının yazarı Sarzepli Kenan Karabağ'a, *Ölçek Köyü Tarihi* kitabını bana veren Ölçekli yazar Dr. Alper Akçam'a, Ardanuç'tan elindeki lise öğrenci ödevlerini benimle paylaşan emekli öğretmen ve *Artvin Tarihi* kitabının yazarı Halit Özdemir'e, Dursun Erdağı'nın anılarını yayımlayan Nurettin Sezen'e, Prof. Neşe Özgen'e, İzmit'ten Türkan ve Yücel Çiftçi'ye, Gebze'den hemşerilerim Meşai Karakuş, Muammer Altunbulak, Fuat Aydın, Ardahan merkezden Gülsen, Mustafa, Vural ve Uğur Badem'e, Çıldır'dan Nejdet Kanbir'e, Ardahan Hanak ilçesi Binbaşak (Gü-

gübe) köyünden Molla Coşkun Efendi'nin torunu 1930 doğumlu Yaşar Coşkun'a, Sarıkamış Bozat köyü doğumlu Osetinlerden Mutlu Öğün'e, Narman'dan Necati Algül'e, Gürcüce bazı ibareleri çeviren Gülnara Memmedova ve Parna Beka Çılaşvili'ye teşekkür ederim.

Kuşkusuz, bu kitaptaki her türlü olası hata ve eksiklerden yalnızca ben sorumluyum.

Önsöz

Bu kitabın ilk versiyonu *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti* adıyla Haziran 2010'da bin adet basıldı ve birkaç yılda tükendi. Bu arada ben konu üzerinde çalışmaya devam ettim; daha önce gidemediğim, Moskova'da GARF, Petersburg'ta RGIA, Freiburg'da BA/MA ve Londra'da TNA arşivlerine gittim, yeni malzeme topladım. 2015 yılında Erivan'da üç ay kaldım, HAA ve kütüphanelerde araştırma yaptım, okuduğumu anlayacak kadar Doğu Ermenicesi öğrendim. Elinizdeki bu yeni basımda kitabın içeriği zenginleşti, ayrıca coğrafi alanı ve kronolojik çerçevesi genişledi: Coğrafi olarak Batum oblastının Artvin sancağını ve kronolojik ve tematik olarak da Birinci Dünya Savaşı'nın bölgeye etkisini kitaba ekledim. Bu arada bazı hatalarımı düzeltmeye ve eksiklerimi de gidermeye çalıştım. Esasen daha önce bitmesi gereken bu yeni basım Ocak 2016'dan beri Munzur Üniversitesi'nde maruz kaldığım soruşturma ve ardından 1 Eylül 2016'da 672 sayılı KHK ile kamudan ihraç edilme zulmünden dolayı gecikti.

Kitabımda şimdiye dek hiç bilinmeyen yepyeni kaynaklar kullandığım halde bazı akademik tarihçiler milliyetçi şablonlarını paramparça eden eserimi görmezden gelmeyi ya da yasaksavar kabilinden, pek önemli olmayan ufak bir ayrıntıya referans vererek geçiştirmeyi tercih ettiler. Örneğin, memleketim Ardahan'da, Ardahan Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Levent Küçük, bir makalesinde kitabımdaki ayrıntılı istatistik tabloları görmezden geldi ve ne hikmetse Tiflis-Kars demiryolu üzerine olan başka bir kitabımdan¹ önemsiz bir alıntı yaptı. Kitabımdaki ayrıntılı istatistikleri kullanmayıp kendisi arşiv belgesi kullanmış gibi görünmek isteyen Küçük, verdiği 1886 yılına ait istatistik tabloda birçok sözcüğü yanlış okumuş veya birilerinin yanlış okumasının kurbanı olmuştur. Öncelikle, tabloda sadece Kars oblastındaki şehir ve kasabaların (Kars, Ardahan, Kağızman ve Oltu) nüfusu verildiği halde yazar bunu "Kars vilayeti" diye vermiştir. Halbuki o tabloya köyler dahil değildir. Kasaba anlamındaki *mesteçko* kelimesini "alan" diye çeviren yazar, böylece, örneğin Ardahan kasabası nüfusunu "Ardahan alanı" nüfusu diye anlamıştır. Tablo başlıklarında Ermenileri Kürtler diye, Türkleri de Ermeniler diye okuyan yazar, böylece tablodan

1 Sonya Mirzoyan, Candan Badem, *Tiflis-Kars Demiryolunun İnşası 1895-1899*, Lahey: Institute for Historical Justice and Reconciliation, 2014. Küçük, bu eserimin künyesinde yayın yeri Lahey (Hollanda) olduğu halde nedense ABD şeklinde verdi.

Türkleri bir kalem darbesiyle yok etmiş, Türklerin nüfusunu Ermenilerin nüfusu diye sunmuştur. Ardından da bu yanlış nüfus sayıları üzerinden zorlama yorumlar yapmıştır. Tablonun dine göre dağılım kısmındaki Ortodoks Ermeni sayısını milliyetler tablosunda Ermeniler diye verdiği, ancak aslında Türkleri gösteren sayıyla karşılaştırıp yine zorlama yorumlar yaparak Kars'taki Ortodoks Ermeni cemaati içinde Kıpçak Türkleri olduğunu savunmuştur. Elindeki tabloyu okumaktan ve anlamaktan aciz birisinin bir de böyle garip yorumlar yapmasıyla iş tam bir komediye dönüşmüştür.²

Kars Kafkas Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyeleri de hazırladıkları *Kars Tarihi* adlı kitapta Fahrettin Kırzıoğlu'nun benim bu kitapta eleştirdiğim çarpıtmalarını ve uydurmalarını yinelediler ve benim eleştirilerimi görmezden geldiler. Yazarlardan Jülide Akyüz, kitabıma tek bir dipnotta referans verdi³ ve talihin cilvesine bakın ki, bu sefer de benim bir hatamı tekrarladı. Ben, Narman ve Narmankale köylerini birbirine karıştırdığım için Rusların kurduğu Kars oblastının bugünkü Narman ilçe merkezini de içerdiğini yazmıştım. Akyüz de benim kitabımdaki onca yeni ve önemli bilgiyi görmezden gelip yanlış ve görece önemsiz olan bu bilgiyi alıntılıydı. Burada kendi hatamı yine kendim düzeltiyorum; Narman ilçe merkezi olan İd kasabası Kars oblastına dahil değildi, Narman'a yakın bir köy olan Narmankale dahildi.

İlber Ortaylı da kendi makalesine yönelik somut eleştirilerime hiçbir yanıt vermeye gerek görmeksizin sadece eserimin “yeni bilgiler ihtiva eden fakat daha ziyade ilginç üsluplu bir doktora çalışması” olduğunu söylemekle yetindi.⁴ Ortaylı yanlış biliyor, bu eserim doktora çalışmam değil, Haziran 2007 tarihli doktora tezimin konusu Kırım Savaşı. Üslubumun “ilginç” olmasının sebebi ise Türkiye’de henüz doçent unvanını almamış akademik tarihçiler “koskoca” profesörleri açıktan eleştirmeye cesaret edemezken benim o sırada sadece tarih doktoru unvanımla buna cüret etmiş olmamdı herhalde. Nitekim biriyle sözlü, ötekiyle de yazılı polemige girdiğim iki

2 Bkz. Levent Küçük, “Kars Vilayetinin Rus İdare Döneminde Etnik ve Dini Yapısı (1877-1917)”, *Yeni Türkiye*, sayı: 61, Eylül-Aralık 2014, s. 983. Yazar ayrıca bu tablonun kaynağını belirtmemiş, makalesinin sonundaki bibliyografyada ise aslı Rusça olan kaynağın başlığının nerede yayımlandığı veya kimin çevirdiği belli olmayan İngilizce bir çevirisini vermiş ve Rusça kaynak “Karsskaya Oblast” dediği halde Küçük, “Karsskaya Gubernia” diye bir laf uydurmuştur. Kars guberniyası diye bir guberniya yoktur. Yazarın yanlış verdiği Rusça kaynağın doğru künyesi şudur: Kavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, *Karsskaya Oblast. Svod Statistiçeskih Dannih, İzvleçennih iz Posemeynih Spiskov Naseleniya Kavkaza*, Tiflis: İzdanie Kavkazskago Statistiçeskiego Komiteta, 1889.

3 Selçuk Ural, Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Akın Bingöl, Cem Tuysuz, *Kars Tarihi. Geçmişten Cumhuriyete*, Kars: Kafkas Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 303.

4 İlber Ortaylı, “Kars Çar’ın Şehriyken”, *Atlas Tarih*, sayı: 14, Ağustos-Eylül 2012, s. 57.

profesörün ve bu ikisinin yakın arkadaşı olan başka bir profesörün doçentlik jürimde yer alması benim için ilginç bir tesadüf oldu.

2011 yılı Ekim ayında başvurduğum doçentlik sınavında ÜAK'ın belirlediği doçentlik jürimdeki beş profesör üye, yayın dosyamda bulunan kitabımı da prosedür gereği değerlendirdi. Jürideki üç profesör bu sınavda bana eserler aşamasında başarısız notu verdiler. Erzurum Atatürk Üniversitesi'nden Besim Özcan, 27 Haziran 2012 tarihli raporunda kitabım hakkında aynen şunları yazmıştır (Özcan'ın imlasına sadık kalarak aynen veriyorum):

Yazarın diğer bazı yayınlarında olduğu gibi bu eserde de muhtevadan önce birçok metod yanlışlıkları göze çarpmaktadır. Öncelikle 9 Bölümden oluşan kitabın “İçindekiler” kısmına bakıldığında sadece Bölüm başlıklarına yer verildiği, birçok ana ve alt başlıkların alınmadığı görülür ki bu haliyle yarım sayfa dahi tutmamıştır. Öbür taraftan teşekkür faslına bir sayfadan fazla yer ayrılmıştır. Metin içinde ve dipnotlarda birçok tutarsız ifade ve kısaltmalar bulunmaktadır. Özel isimlerin yazımına dikkat edilmemiştir. Kitabın isminde “İşgal” kelimesi yerine “Yönetim” tabirinin kullanılması dikkat çekmektedir. Dikkat çeken bir başka husus, kapaktaki fotoğrafın ne olduğunu açıklayan iç kapaktaki ifadedir ki şöyledir; “Çar II. Nikolay'ın Rus Şehitler Anıtı'nu Ziyareti”. Kitap içinde hiçbir açıklama bulunmayan bu anıtta yer alan “şehit” kelimesi kimi, ya da kimleri temsil ediyor? Esasında Türkleri ve Türk askerlerini rencide eden bir anıt olarak bilinen bu resmin kapağa konulmasındaki gayenin ne olduğu izahtan mahrumdur. A. Refik Bey'in, *Kafkas Yollarında* adlı eserindeki izahat doğru olsa gerek. Kaynaklar hakkında değerlendirmenin yapıldığı Birinci bölümde, başta M. Fahrettin Kırzioğlu olmak üzere diğer bazı tarihçilere yöneltilen eleştiri dozunun ağır kaçtığı fikrimi ifade etmek istiyorum. Kırzioğlu'nun eseri 1943 yılında basılmış olup elbette birçok yönden yenilemeye muhtaçtır. Aday tenkitlerinde tenkit ettiği yayınların tarihini ve o dönemin çalışma şartlarını dikkate almadığı anlaşılmaktadır. Arşivi iyi bilen bir araştırmacı olarak bilgisayar ortamına geçilmeden önce yapılan çalışmaların hangi zorluklar içerisinde yürütüldüğünü hatırlamaması mümkün görünmüyor.

Oldukça fazla emek verilerek hazırlanmış olan bu kitap okunduğunda, bugüne kadar yazılanlardan ve bilinenlerden farklı olarak Rusların vilayet dâhilinde yaşayan Müslüman Türk halkına hiç zulmetmediği, aksine onlara çok adilane ve insanca davrandığı şeklinde bir neticeye varmak mümkündür. Rusça kaynakların fazlasıyla kullanılması bu neticeyi ortaya koymuş olabilir. Ancak işgalci bir devletin kaynaklarında bu tür zulme dayalı yazıların olmayacağı, olsa bile bir Türk araştırmacısının önüne konulamayacağı hususu gözlerden uzak tutulmuştur. Tarih boyunca Rusya ile yaşanan sa-

vaşlarda ve Rus işgallerinde destanlara bile konu olmuş olan bu hususun Rus zulmü ve istibdadı olduğu eserde gözlerden uzak tutulmuştur. Halk arasında “kara günler” olarak tarif edilen bu kırk yıllık Rus işgal devresinin yerli arşiv ve diğer araştırmacıların eserleri de ilave edilerek yeniden ele alınması, yazarın ortaya koyacağı çok önemli bir hizmet olacağı kanaatimi de ifade etmek istiyorum.

Bugüne kadar hiçbir Türk araştırmacısına izin vermeyen Ermenistan’ın yazara nasıl araştırma izni verdiği hususuna kitapta yer verilseydi orada araştırma yapmak isteyenlere ışık tutabilirdi.

Özcan’ın iddialarına ve eleştirilerine şimdi burada yanıt vermek istiyorum. Bir: İçindekiler tablosunda ara başlıklara yer verilmediği eleştirisi haklıdır, bu basımda düzeltiyorum. İki: “Tutarsız ifade ve kısaltmalarıma ve özel isimlerin yazımındaki hatalarıma” dair tek bir örnek gösterilmemiştir. Üç: Benim kitabımın başlığında Rus işgali yerine “Rus yönetimi” dememin sebebi, Özcan ve benzeri Türk-İslam sentezcilerin, örneğin “Türk İşgalinde Yunanistan” (veya Bulgaristan, Sırbistan, Mısır, Irak vb) ifadesini asla kullanmamış olmaları ve “Osmanlı idaresinde” falan ülke demeyi tercih etmiş olmalarındaki sebeple aynıdır. Ayrıca, işgal, askeri bir eylemdir, benim kitabım ise işgalden sonra kurulan idarenin niteliğiyle ilgilidir. Dolayısıyla başlığa bu kavramı çıkardım. Nitekim İlber Ortaylı da makalesinin başlığında işgal değil, yönetim sözcüğünü kullanmıştır. Dört: Kapaktaki fotoğrafın amacı, okura Rus idaresini temsil eden simgesel bir görsel sunmaktır. Fotoğrafın açıklamasında Rusların o anıta verdiği ismi yazdım doğal olarak. Rus zafer anıtı da diyebilirdim ancak Ruslar bu adı vermemişler. Rusların kendi anıtlarına “Rus işgalciler anıtı” demesini mi bekliyordunuz? Ya da bir tarihçi olarak benim Rusların verdiği ismi tahrif etmemi mi istiyorsunuz? Şehit ifadesi her millet için savaşta ölen kendi askerini temsil eder. Bu kadar basittir. Siz kabul edersiniz etmezsiniz, o ayrı konudur. O fotoğrafın Türkleri rencide edip etmediğini anlamak için fotoğrafı görmek gerekmez mi? Ben de bu yüzden fotoğrafı veriyorum. Daha iyi bir fotoğrafını bulsam, onu da koyardım. Okur fotoğrafa baksın kendisi karar versin. Tarihçinin görevi okura çocuk muamelesi yapmak değildir, amigoluk da değildir. Ayrıca Özcan anakronizme düşmektedir. 1877-1878 savaşında savaşan askere Osmanlı devleti “Türk askeri” dememiştir, “asakir-i şahane” ya da “asakir-i Devlet-i Aliyye”dir adı. Osmanlı ordusunda Türkün yanında Kürt, Arap, Arnavut ve başkaları da vardır. Osmanlı ordusuna “Türk askeri” diyen Rusya’dır. Ahmet Refik Bey de *Kafkas Yollarında* adlı eserinde heykeli tasvir ederken “Türk askeri” ifadesini hiç kullanmıyor, heykelin Osmanlı sancağını ayak altına alan Rus

askeri ve kartalını gösterdiğini yazıyor. Beş: Kırzioğlu'nun kitaplarını yazdığı 1943 ve sonraki yıllarda arşivde çalışma koşullarının şimdikinden çok daha zor olduğu doğrudur. Ancak Kırzioğlu'nun sorunu, yöntem ve zihniyet sorunudur. Yalanın, uydurmanın ve çarpıtmanın mazereti olamaz. Kırzioğlu elinde hiçbir kaynak, belge olmadığı halde Rusların "1855 tarihli arazi nizamnamesi"nden söz etmiştir. Rusların toprakların sadece %15'ini Türklere verdiğini, Türklere "Truç" adını taktığını iddia etmiştir, hepsi tamamen uydurmadır, bunların hiçbir kaynağı veya dayanağı yoktur. Altı: Ben Rusların Müslüman halka hiç zulüm etmediğini iddia etmiyorum, ancak Rus idaresinin Osmanlı'dan daha düzgün, daha adil olduğunu iddia ediyorum. Burada Osmanlı yönetimi ile Rus yönetimi arasında bir kıyas, bir karşılaştırma yapıyorum. Kars halkı 19. yüzyıldaki savaşlarda Rus ordusundan ziyade Osmanlı ordusundan ve Osmanlı başıbozuk askerinden zarar görmüştür.⁵ Rus idaresini anlamak için Rusça kaynaklar kullanılamaz ise Osmanlı idaresini anlamak için de başta BOA olmak üzere Osmanlı kaynakları kullanılamaz demek gerekir. O zaman da Osmanlıcadan başka dil bilmeyen bütün Türk-İslamcı tarihçiler işsiz kalırlar.⁶ Tarihçi eleştirel bakmak şartıyla her kaynağı kullanabilir. Özcan, "İşgalci bir devletin kaynaklarında bu tür zulme dayalı yazıların olmayacağı, olsa bile bir Türk araştırmacısının önüne konulamayacağı hususu gözlerden uzak tutulmuştur" derken aslında farkında olmadan ciddi bir itirafta bulunuyor: Kişi başkasını kendisi gibi bilirmiş. Demek ki Özcan, Osmanlı arşivlerinde Müslüman olmayanlara yapılan zulme dair bir yazının bulunamayacağını, bulunsa bile Türk olmayan bir araştırmacısının önüne konulamayacağını düşünüyor. O halde, örneğin, 1915 Ermeni tehciri ve soykırımına dair belgelerin Osmanlı arşivinde ayıklamaya tabi tutulduğuna dair iddialar doğru mudur? Yedi: Özcan, kitabıma "yerli arşiv ve diğer araştırmacıların eserlerini" de ilave ederek yeniden yazmamı istiyor. Fakat ne hikmetse bu yerli arşiv ve araştırmacıların kim olduğunu söyleyemiyor, tek bir örnek bile veremiyor, çünkü benim kitabımda kullanmadığım yerli bir arşiv malzemesi veya araştırmacı yok. Ben Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ni ve bu konuda yazan her araştırmacının eserini kullandım. Başta Kırzioğlu olmak üzere hepsiyle hesaplaş-

5 Bu konuda örneğin bkz. Candan Badem, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

6 Besim Özcan'ın Gürcüce bildiğini duydum, ancak teyit edemedim. Özcan'ın İngilizce bilgisi şüphelidir. Adolphus Slade'in İngilizce kitaplarından yaptığı alıntılarda tamamen hayal ürünü cümleler uydurmuştur. Bkz. Candan Badem, "Amiral Adolphus Slade'in Osmanlı Donanmasındaki Hizmetleri ve Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Gözlemleri", İstanbul Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, *Türkiyat Mecmuası*, cilt 21, Bahar 2011, s. 97-113.

tım. Özcan kitabımı ya tam okumamış ya da çamur at izi kalsın diye böyle boş, soyut bir iddiaya başvuruyor. Sekiz: Özcan'ın yukarıya aldığım son cümlesi sinsice bir çarpıtma, dezenformasyon ve karalamadan ibaret. Özcan, Ermenistan'ın bugüne kadar hiçbir Türk araştırmacısına izin vermediğini nereden biliyor? Ermenistan arşivinin kapısını mı çalmış, e-posta mı atmış, telefon mu etmiş, mektup mu yazmış? Ya da başvurup da reddedilen bir Türk araştırmacı mı olmuş? Bu iddia tamamen asılsız, mesnetsiz ve gerçek dışıdır (Bu yalanı bir ara TV'de Türk Tarih Kurumu eski başkanı Yusuf Halaçoğlu da söylemiştir). Ermenistan arşivi sadece bana açık değildir. Kapısını çalan herkese açıktır. Benden önce Yektan Türkylmaz gitmiş, benden sonra da gidenler olmuştur. Özcan açıkça söylemese de bana Ermenistan ajanı imasında bulunmuştur. Bu da namuslu bir yöntem değildir.

Doçentlik jürimde yer alıp bana eser aşamasında başarısız notu veren ikinci profesör, başka bir Türk-İslam sentezci ve Kırzıoğlu hayranı olan İbrahim Yılmazçelik oldu.⁷ Bununla birlikte Yılmazçelik 22 Haziran 2012 tarihli raporunda kitabım hakkında şu değerlendirmeyi yaptı:

Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti, bu eser 2010'da basılmıştır. 1878-1914 yılları arasında Rusya'nın Kars'ı işgali dönemini, arşiv kaynaklarına dayanarak incelemiştir. Kaynakçasında yer alan çeşitlilik, eserin titiz bir çalışma olduğunun göstergesidir. Başta Rusya, Ermenistan ve Türkiye'deki arşivler taranmış ortaya ciddi bir çalışma çıkmıştır. Her ne kadar işgalci güç olan Rusya'nın bu dönemde gerçekleşen hadiseleri tek taraflı olarak kendi belgelerine yansıtılabileceği gerçeği ortada ise de, Kars Vilayetinin yaklaşık 40 yıllık tarihine yeni ve önemli bilgiler katan ciddi bir çalışma olup orijinaldir.

Yine jürimde olup genel olarak eserlerden başarısız notu veren Muhittin Tuş'un 30 Haziran 2012 tarihli raporunda Kars kitabım hakkındaki değerlendirmesi şöyleydi:

Doktora tezinin yanında yaptığı güzel bir çalışmadır. Bu çalışmanın, her ne kadar Kars, genelde Türklere ait bir bölge olmakla beraber, 40 yıllık bir sürede de olsa, Ruslar yönetimindeki durumunun ele alınmış olması orijinal tarafıdır. Bunun için Rus, Gürcü, Ermeni ve Osmanlı arşivlerini kullanması başka bir orijinalligidir. Burada bilgileri, ancak Rus kaynaklarıyla mukayese edersek daha iyi değerlendirmek mümkün olacaktır.

7 Besim Özcan gibi İbrahim Yılmazçelik'in de İngilizce bildiği şüphelidir. Sözde "uluslararası hakemli dergi" olan *Journal of History and Future* adlı derginin cilt 2, sayı 1, Nisan 2016 tarihli sayısında yayımlanan "Administrative Structure in the Historical Period of Dersim" başlıklı sözde İngilizce makalesi, İngilizceden ziyade "Tarzanca"ya benzeyen, muhtemelen *Google Translate* ile Türkçeden İngilizceye çevrilmiş ibretlik bir örnektir.

Jürimdeki öteki iki profesör, eserlerden başarılı notu verdi. Mahir Aydın 12 Haziran 2012 tarihli raporunda Kars kitabım hakkında şu değerlendirmeyi yaptı:

Kars'ın 1878'den 1918'e kadar Rus yönetiminde kalışını, Rusça kaynaklar kullanarak anlatmaktadır. Burada bazı metod ve ifade yanlışları olmakla birlikte, 1897'deki Rus nüfus sayımından yola çıkarak, Kars'ın sosyal ve idari yapısını ele alışı ile orijinal bir çalışma niteliği kazanmaktadır.

Son olarak Ömer Turan 3 Eylül 2012 tarihli raporunda Kars kitabımı şöyle değerlendirdi:

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Rusya'ya bırakılan Kars vilayetinin 1878-1914 yılları arasındaki durumunu incelemektedir. Ermenistan, Gürcistan, Rusya, Türkiye ve Yunanistan arşiv belgeleri, konuyla ilgili Rus resmi istatistikleri, gazeteleri ve yerli ve yabancı literatür dikkatle kullanılmıştır. İdari, demografik, ekonomik, sosyal ve kültürel bakımlardan Rus hakimiyetindeki Kars ortaya konulmuştur. Bilgi verici olduğu kadar analitik bir çalışmadır.

İkinci kez doçentlik sınavına başvurduğum zaman jürimdeki beş ya-kınçağ tarihi profesöründen biri olan Mustafa Öztürk, 10 Temmuz 2014 tarihli raporunda eserlerimi genelde başarısız bulurken Kars kitabım hakkında şu değerlendirmeyi yaptı:

Adayın en özgün eseri C1'de kayıtlı *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti* adlı çalışmasıdır. Kaynakları ve metodu itibarıyla başarılı bulunmuştur.

Öteki profesörler, H. Sezer Feyzioğlu, Recep Boztemur, Kemal Çiçek ve Cafer Çiftçi, eserlerimi genelde başarılı bulup Kars kitabım hakkında da olumlu görüş bildirdiler. Boztemur, "kitap literatüre önemli bir katkı oluşturacak ve başka araştırmacılara yol gösterecek niteliktedir" diye yazdı.

Kars'ta yerel basında ve *Bizim Ahıska* dergisinde burada adını anmaya değer görmediğim iki cahilin düzeysiz saldırı ve hakaretlerine maruz kaldım. Bunlara gerekli cevapları zamanında verdim ve burada okuru bunların hezeyanlarıyla meşgul etmeye gerek görmüyorum. Bu iki cahilden birisi doğru düzgün Türkçe cümle kurmaktan aciz ve imla kurallarından bihaberdi, benim onca profesörü eleştirmeye haddim olmadığını iddia etti, ancak kendisinin sadece lise mezunu olduğunu unutmuştu.⁸ Diğer cahil ise

8 Lise mezunu olmak, tarihi anlamaya, tarihçilik yapmaya ve başkalarını eleştirmeye engel değil tabii. Ancak bu cahil, ayrıca, "insanın eleştirdikleriyle aynı seviyede olması gerekir" diye yazdı.